

антропологічної складової «Молоту на відьом» у порівнянні її з іншими пам'ятками Середньовіччя та Ренесансу, що також стали підґрунтям для запуску процесу «полювання на відьом» («Міцність віри», «Демонізм відьом», «Три книги про вшанування диявола» тощо). Цікаво також було б визначити соціокультурну нішу, яку займає кожен із цих документів епохи з точки зору імагології; розглянути внесок еліти та мас у поширення поглядів на жінку як «небезпечну істоту» (чаклунку, відьму) та відповідне становлення феміністичної свідомості й усвідомлення гендерної проблеми в широкому розумінні слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Д. Риторика та гомілетика. - Чернівці: Рута, 1995. - 170 с.
2. Бич и Молот. Охота на ведьм в XVI-XVIII веках. - СПб: Азбука-классика, 2005. - 512 с.
3. Булавка Л. А. Ренессанс и Советская культура // Вопросы философии. - 2006. - № 12. - С. 35-50.
4. Ведовство, которого не было. - СПб: Азбука-классика, 2005. - 448 с.
5. Вепрук В., протоиерей. Феномен аскетизма в религиозной жизни человечества. - Черновцы: Книги-XXI. - 2006. - 480 с.
6. Занков Д. С. Ведовские процессы в Западной Европе (конец XV-начало XVIII веков): автореф. ...канд. ист. н. - СПб, 2006. - 22 с.
7. Зелигманн К. История магии и оккультизма. - М.: КРОН-ПРЕСС, 2001. - 576 с.
8. Кавендиш Р. Магия Запада. - М.: Локид-Пресс, 2002. - 352 с.
9. Касавин И. Т. Космологический и эпистемологический дискурс в театре Уильяма Шекспира // Вопросы философии. - 2007. - № 4. - С. 114 -131.
10. Католическая энциклопедия. - М.: Изд-во францисканцев, 2005. - Т.1. - 1906 с.; Т.2. - 1818 с.
11. Кривушин И. В. Из истории средневековой антропологии (Проблема человека в трактате «Молот ведьм») // Человек в культуре обществ древности, средневековья и Возрождения: Межвуз. сб. науч. тр. - Иваново: Ивановский гос. ун-тет, 1999. - С. 65-72.
12. Лурье В. М. Призвание Авраама: Идея монашества и ее воплощение в Египте. - СПб: Алетейя, 2000. - Т. 1. - 250 с.
13. Мишле Ж. Ведьма. Женщина. - М.: Республика, 1997. - 463 с.
14. Монтер У. Ритуал, миф и магия в Европе раннего Нового времени. - М.: Искусство, 2003. - 288 с.
15. Островский В. Тыфу, тыфу, чтоб не сглазить! - М.: Детская л-ра, 1964. - 126 с.
16. Рассел Дж. Б. Колдовство и ведьмы в Средние века. - СПб: Евразия, 2001. - 480 с.
17. Сумцов Н.Ф. Очерк истории колдовства в Западной Европе. - Харьков: Университетская типография, 1878. - 34 с.
18. Чичибабин Б. Благодарствую, други мои. Письма. - Харьков: Фолио, 2002. - 462 с.
19. Шпренгер Я., Инститорис Г. Молот ведьм. - СПб: Амфора, 2001. - 525 с.

Оксана ЯТИЩУК

© 2008

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗУ ЧОРТА В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ Г.Ф.КВІТКИ- ОСНОВ'ЯНЕНКА)

До останнього часу поза увагою науковців, залишалася основа світоглядних уявлень людей і найважливіша складова їхнього духовного життя - вірування та повір'я. Або ж розглядалась вона досить однобічно, згідно положень марксизму-ленінізму: "релігійні вірування - не що інше, як фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, котрі панують над ними в їхньому повсякденному житті" [1:5].

В цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обоженні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався у народній свідомості гіпертрофовано, із великою часткою фантазії та ірраціоналізму [1:14]. Чим більше переймався народ своїми віруваннями, чим щедріше нагромаджувалися вони в його творчій фантазії, перетворенні на живі образи, тим сильніше відчував він потребу з'ясувати для себе ці вірування й образи й уявити їх, як живі створіння в цілому ряді епічних оповідей [2: 25]. Ці вірування відбивають певну стадію міфологічного суспільного мислення, пов'язаного з персоніфікацією фантастичних істот.

Українська демонологія - це сукупність міфічних уявлень народу, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині.

Демонічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів - нечистої сили. Згідно демонологічної класифікації існує близько 53 назви представників нечистої сили. З плином часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати і природи та шкідники життя - усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейти в силу злу, нечисту [3: 128].

В основі "нечистої сили" лежить з одного боку чаклунство і чародійство, ідея чорта, як істоти, що володіє до певного ступеню неймовірною силою, з іншого - віра в можливість для людини вступити з ним у певні відносини, користуватися його послугами.

Будь-які стосунки з чортом, за народними повір'ями, можливі лише за певних умов або контакту з ним. В силу цієї угоди чорт віддає себе на певне число років в повне володіння майбутнього чаклуна, який після встановленого терміну повинен розпрощатися з життям і розплатитися за надані йому послуги власною душею, яка потрапляє у повне володіння чорта." (Юдун) Я сам знаю скільки і чого тобі дам. Буде на увесь твій вік: живи, пий, гуляй, на що хоч трати, усе в тебе будуть гроші безпереводно. Тільки чим ти мені віддячиш? (.) Хочете душу узяти, зараз вам її і заручу" [4: 111; 207]

Щодо походження чорта, то в українських народних оповідях немає на це достатніх вказівок. Чорт надзвичайно старий, існував ще до появи світу і навіть брав участь у його створенні Богом. Він навіть хотів створити світ, подібний до Божого, за що й був вигнаний. Але й після цього чорт не відстає від Бога і просить, щоб той створив йому товариша. Бог запропонував зробити це самому чорту, порадивши піти до моря і бризкнути позад себе водою. Бризнув чорт раз, дивиться, а позад нього стоїть інший, такий самісінький, як він. І почав чорт бризкати позад себе аж до тих пір, поки Бог його не зупинив. Так і з'явилась значна кількість чортів [5: 42]. Саме тому, за народним повір'ям, не можна бризкати мокрими руками, щоб чортів не розплоджувати [6: 33].

Чортами стають і діти, вбиті матерями при народженні. Далі розмноження нечистих відбувається трьома шляхами: викрадення дітей, шлюб з жінками або між собою. Чорти забирають проклятих матерями дітей; хоч у вигляді вихора можуть прихопити з собою і непроклятих. Щоб запобігти цьому майже всюди біля породіллі ставлять запалену свічку [7: 27].

Народна уява малює чорта у вигляді потворної людини, бридкої та карикатурної: "Росту він невеликого, морда широка, з довгим гачковатим носом, очі, немов розжарене вугілля, волосся чорне, жорстке і сам він весь чорний (.) Руки у нього довгі до потворності, на пальцях великі звірячі кігті..." [8: 198]. Має цапину борідку. Квітчин Юда повністю збігається з народним описом: " Борода б то йому і є, так цапина, та ще й рижа (.), брови, густі та довгі, та широкі (.) . Ніс довгий та карлючковатий і на кінці загострений. ніби шпилька. губи тоненькі, а рот . так від вуха до вуха (.), а у роті зуби притьмом свинячі. (.) Ноги у жовтих чоботях з пальцями, мов рукавиці, а на п'яті теж був палець, як у собоки; а скрізь тії пальці пролазили когті, мов у kota заморського" [III: 198].

Одяг на чортах завжди європейський, "німецький": коротка куртка чи фрак та вузькі панталони Це вже ознаки пізнішого походження. З'явилися вони, іайбільш імовірно, не раніше часів козаччини, коли в українського народу все "панське", "німецьке" викликало майже фізіологічну відразу і слово "пан" стало синонімом чорта: "...аж ось йому назустріч двоє маленьких чортяточок /.../ і руки голі, і шиї голі, точнісінько як на панях..." [III: 295].

Відомий потяг чортів до музики, до веселощів. Існує декілька варіантів народної української легенди про музикантів, які були запрошені чортами на весілля чи вечір в розкішні панські хорони, які потім виявилися якимось болотом, а отримані ними гроші ставали черепками [6: 55-56]. "...щоб то добре і наїстись, і напиться на чортячій весіллі. /... / зараз Юдун і гукнув: "Музика, грай!" /... / Аж шестеро жидків, хто на скрипку, хто на баса, хто на дудку, на цимбали, на бубен, так і вчистили метелиці /.../. Трьох чортів перетанцював, усі чоботи свої пробив, вибиваючи гоцака..." [III: 206-207].

Чорти люблять перекидатися в звірів і підступно підходити до людини. Можуть обертатися в чорного пса, kota, свиню, цапа; часто перекидаються в якогось плазуна. Коли набирає подобу людини, то частіше панича, жида, поляка або німця. "Їде то жидівська бричка, пара коней у шлейках, по-жидівськи у дишел запряжені" [III: 198]. Блукаючим вогником чорт

заманює людину в болота, прізви та безодні. любить бавитися з п'яними і заводити їх у рови. "...Вже дальш у лісі запалала мов свічка та не так горючи, як така свічка, щоб огонь був або червоний або жовтий, а чортячим огнем, як горілка горить, синім огнем" [III: 204].

Живуть чорти по лісах, по болотах, у проваллях, безоднях, ярах, у дуплах сухих дерев, по млинах, по пустках і т.д. "...один мужичок божився, що в дуплі дерева знайшов він лише кісточки чорта, який здох і мало що не замерз. Таке твердження сприйняли за байку і доказували, що чорт ніколи не здихає" [VI: 35].

Чорти живуть як люди: родяться, женяться, їдять, п'ють, але не вмирають. Взагалі чортів є дуже багато, але їх сильно нищать Св. Ілля, Св. Юрій, Св. Михаїл.

Чорта легко прикликати свистом, особливо у пустках та на перехрестях. Щоб чорт не зашкодив, потрібно тримати при собі ножа. Ножа чорт взагалі боїться. Тому породілля кладе його собі й дитині під голову до того часу, доки дитину не охрестять [3: 144].

На чорта люди переносять всі людські вади. Де він з'являється - починаються неприємності, він завжди зробить якусь пакість. Особливо любить сварити людей, а для цього придумав горілку. Взагалі, де горілка, там і чорт: "...зараз ляп себе по кишені, щось і забрязкотіло, він і вийняв з кишені повну пляшку з сивухою і чарку..." [III: 199].

Чорти, за народним повір'ям, володіють не лише певними частинами земної поверхні, але й її надрами, де вони охороняють заговорені скарби. Про близький зв'язок чортів зі скарбами свідчить, між іншим, і той факт, що як ті, так і ті перетворюються на однакових тварин. Так у народних оповідях Лубенського повіту скарб явився у вигляді запряжених коней, а в ніч перед Різдом вороний кінь переходив дорогу дітям, які йшли до церкви [7: 39]. "...а тут йому з березняка назустріч шкандиба рижа кобила, коростява та сапата; нечувствений п'яниця піткнувся на неї та попхнув; а вона так і розсипалась у золоті копійчки..." [III: 195].

Скарб у вигляді коня зустрічається і в творах П.Іванова, Б.Грінченка, Н. Арендаренка [10–12].

Подібні розповіді про чортів не були лише предметом розмов довгими зимовими вечорами. Їм надавалось повністю реальне значення, що підтверджується судовими процесами, які виникали з приводу звинувачень або наклепів у чаклунстві тих чи тих осіб. Такі процеси, які мали місце в Україні

ще до кінця XVIII ст. показують, що ці вірування були загальними, побутували не тільки з простому середовищі, але і серед тодішньої інтелігенції та адміністрації. У цих судових актах ми не знайдемо повного і цілісного зображення чорта, так як подібні деталі не входили в завдання юриспруденції, яка розглядала справи з точки зору цивільного чи кримінального позову. Тим не менше і окремі розрізнені зауваження дають чітку уяву, наскільки глибокими були подібні вірування [9: 199].

Наведені свідчення про чортів викликають упевненість, що в основі демонічних істот, створених народною фантазією, лежить людина з її інстинктами, пристрастями і діяльністю. Головна особливість цих істот - здатність до перетворення - властива також і людям: відьмам і вовкулакам.

Визначаючи елементи чудодійності в народних віруваннях та повір'ях, більшість українських народознавців доводили реалістичність їх основи, як правило, вільної від релігійної містики, але такої, що зберегла деякі міфологічні та демонологічні уявлення. "Легко перекопатися в тому, - писав П.В.Іванов, - що народна пам'ять і дотепер міцно зберігає стародавні тлумачення про найпотаємніші речі. Воно й зрозуміло: народ був і є далеким від всіляких пізніших мудрувань, поділяючи однорідні за суттю явища на можливі, прийняті нинішньою церквою, і на відхилені нею, причетні до царини апокрифічних казань" [1: 21].

ЛІТЕРАТУРА

1. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.- К.: Либідь, 1991. - 640 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. - К.: Довіра, 1993. - 414с.
3. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. - К.: Обереги, 1992. - 424с.
4. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. - К.: Наукова думка, 1979-1981. Цитати з творів Г. Квітки-Основ'яненка подаються за цим виданням. Римська цифра позначає том, арабська - сторінку видання.

5. Зотов В. Документальная история чорта // Исторический Вестник, 1884. - Кн.1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Материалы и исследования, собр. П.П.Чубинским. - Т.1. - Спб., 1872.
6. Українські міфи, демонологія. легенди /Упорядн. М.К.Дмитренко. - К.,: Музична Україна, 1992. - 144с.
7. Милородович З. Українська відьма: Нариси з української демонології. - К.: Веселка, 1993. - 72с.
8. Селецкий А. Колдовство в юго-западной Руси в ХУ11ст. // "Киевская старина", - 1886. - 1886. - С.193-236.
9. Иванов П. Народные рассказы о кладах // Сб. Харьковского историко-филологического общества. - 1890. - Вып.1У.- С.12-32.
10. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. - Чернигов, 1895. - Т.1. - С. 142;
11. Арндаренко Н. Заметки о Полтавской губернии. - Полтава, 1848. - Т.2. - С.219